

A SZÓHALMOZÁS NÉHÁNY ÉRDEKES PÉLDÁJA ARANY TOLDIJÁBAN

DR. PÁSZTOR EMIL

Mi a titka annak, hogy a Toldi, ez a XIV. században játszódó történet, melyet Arany János majdnem százhusz évvel ezelőtt küldött be a Kisfaludy Társaság pályázatára, ma is olyan kedves olvasmányunk? Ebben a tartalmi érdekességen kívül a formai tökéletességnek s a költő nyelvművészetének is nagy szerepe van [1]. Nemcsak a Toldi egésze, hanem egy-egy versszaka, sőt gyakran egy-egy mondata is sok nyelvi szépséggel és tanulsággal szolgál. A következőkben Arany elbeszélő költeményének három kis részletét vesszük szemügyre.

1.

Az első ének 6. versszakából megtudjuk, milyen gondolatok szántogatják Toldi Miklós lelkét, amikor Nagyfalu határában meglátja Laczfi nádor hadát:

- I. „Szép magyar leventék, aranyos vitézek!
Jaj be keservesen, jaj be búsan nézlek.
- II. Merre, meddig mentek? Harcra? Háborúba?
Hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba?
Mentek-é tatárra? mentek-é törökre,
Nekik jóéjtszakát [2] mondani örökre?
- III. Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék,
Szép magyar vitézek, aranyos leventék!”

Ez a versszak maga is egy kerek kis fogalmazás, melynek az első két sor a bevezetése (I.), a következő négy a tárgyalása (II.), az utolsó kettő pedig a befejezése (III.). Figyelemre méltó a három szerkezeti rész között megmutatkozó arányosság. A versszak első és utolsó sora a kéttagú megszólításnak két, más-más sorrendű változatával (*Szép magyar leventék, aranyos vitézek!*; *Szép magyar vitézek, aranyos leventék!*) zárja közbe a bemutatott gondolatok halmazát. Az utolsó sorban is az első sor öt szavát használja fel a költő, csak a jelzett szók sor-

rendje cserélődik meg úgy, hogy a versszak első és utolsó főneve a *leventék* legyen, a Miklósnak nyilván még többet jelentő *vitézek* forma pedig — az első s az utolsó sorban is — a versszak szívéhez közelebb kapjon helyet. A megszólításnak ehhez a két sorához közbul egy-egy óhajtó mondat csatlakozik (*Jaj be keservesen, jaj be búsan nézlek; Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék*), és mindkét mondatban jellemző szóismétlések érzékeltetik Miklós elfogódottságát.

Az említett mondatok által közbezárt II. rész csupa kérdő mondat (sok kérdőszóval és kérdőjellel), hisz Miklós lelkében is a kérdések egész sokasága halmozódik most. A versszak 3. sora két-rövid, határozott kérdés, melyeknek alliteráló *m* és *h* hangjai csak még jobban kiemelik, hogy a fiúnak szíve-lelke ott van most az aranyos vitézek közt: *Merre, meddig mentek? Harcra? Háborúba?* S folytatódik a gondolat egy ötödik, hosszabb, ellágyuló kérdésben: *Hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba?*

A pillanatnyi ellágyulás után a következő két sor három újabb, „katonás” kérdéssel toldja meg az eddigieket: *Mentek-e tatár-ra? mentek-e törökre, Nekik jóéjtszakát mondani örökre?* (Az ismétlődő szavakkal alkotott rövidebb kérdéseket itt is egy hosszabb, egész soros kérdés folytatta, s ez a tréfába hajló kérdő mondat egyben le is zárta a kérdések halmazát.) A következő két sor már más mondatformába csap át, és a két bevezető sorhoz is visszanyúlva egyetlen vágyban összegezi a Miklós lelkéből feltörő gondolatokat: *Hej! ha én is, én is köztetek mehetnék, Szép magyar vitézek, aranyos leventék!*

2.

A hatodik ének 17. versszaka Miklósnak nem a gondolatait, hanem a szavait idézi, melyekkel édesanyjától vesz búcsút éjnek idején. Hősünknek menekülnie kell György bosszúja elől, és mikor az udvarba vitt farkasok miatt a kutyák üvölteni kezdenek, egy percig sem maradhat tovább, ha nem akar bátyjának fogságába kerülni. Befejezi hát gyorsan a beszédet, s e szavakkal távozik jó édesanyjától:

„Nincs időm továbbra hogy maradjak itten,
Kegyelmet pedig áldja meg az Isten;
Áldja meg az Isten ezen a világon:
Még a másikon is, szivemből kívánom” [3].

Az áldáskívánás alapja, első tagja itt ez a mondat: *Kegyelmet pedig áldja meg az Isten*. Ezt erősíti részleges ismétléssel a következő sor: *Áldja meg az Isten ezen a világon*. Aztán fokozással folytatja a költő Miklósnak sebtében mondott búcsúszavait: *Még a másikon is* (ti. a „másvilágon” is áldja meg), de még ehhez is hozzáteszi nyomatékkal, hogy *kívánom*, illetőleg további, határozós fokozással: *szivemből kívánom*. Művészi módon fejezi ki a sietve búcsúzkodást az, hogy az áldáskívánás tagjai egyre rövidebbek: a *Kegyelmet*... és az *Áldja meg*... kezdetű mondat tizenkét-tizenkét, a következő kettő csak hat-

hat szótagból áll, sőt Toldiné ajkán az „Áldjon meg, áldjon meg!” válasz már csak három-három szótagos.

Miklós búcsúszavaiból Arany el is hagyhatná a *szivemből* és a *kívánom* szót, sőt az egész utolsó két sort, de éppen ezzel a halmozással, ezzel a többszörös tartalmi erősítéssel fejezi ki, hogy Miklós igazán a szívével búcsúzik édesanyjától, és Toldiné is egész lelkével csüggy a fián. Ezt főképp a folytatásból látjuk:

„Áldjon meg, áldjon meg!” ... anyja eddig mondta,
Hogy ki áldjon? vagy kit? azt csak úgy gondolta;
Tudta, hogy az, aki a szívet vizsgálja,
Minden kívánságát benne megtalálja. (VI. 18.)

Amint a fiú szavaiban megismétlődött az előbb, hogy édesanyját *áldja meg az Isten*, most Toldiné ismétli, nagy veszélyben levő fiától fájó szívvel búcsúzva: *Áldjon meg, áldjon meg!* Ez a nyelvi hasonlóság nagyon szép kifejezése annak, hogy Miklós és édesanyja mennyire hasonlóak az egymás iránti szeretetben. Az ismétlés nyelvi formáját Arany a következő sor két kérdésében (*Hogy ki áldjon? vagy kit?*) viszi tovább. Miklósnak azt a búcsúszavát (*Isten*), mely a fiát féltő édesanyjának *Áldjon meg, áldjon meg!* mondatából hiányzik, körülírással pótolja a költő, mégpedig úgy, hogy a körülírás egyik szavában Miklós *szivemből* szavának visszhangja is benne legyen (*az, aki a szívet vizsgálja*). Hősünknek *kívánom* szava is ott visszhangzik még az édesanya szívében, gondolatában s a költő kiegészítő mondatának e szavában: *kívánságát*.

A Toldi nyelvében — mint a szemléletességre törekvő magyar előbeszédben is — nagy szerepe van a testrészneveknek. Ebben a versszakban a *szív*, a *mell* és a *nyelv* főnév teszi rendkívül szemléletessé a költő mondatait, sőt Arany nál itt a *lélek* szó is úgy jelenik meg előttünk, hogy mintegy testrésznévnek érezzük:

Hát mikor melléről elszakadt a gyermek!
Kínját elbeszélni nyelve nincs embernek:
Lelke volt talán a lánc közöttük, aki
Nem kikapcsolódott: tövestül szakadt ki. (VI. 18.)

A *melléről* szónak Toldinéra mutató személyragjában (-é-) s Miklósnak az édesanyjai féltést oly szépen érzékeltető *a gyermek* megjelenésében Arany még egyszer rávillantja együtt érző szeretetének fényét az egymástól búcsúzókra, miután pedig a *közöttük* szónak mindkettőjükre utaló -ük személyragjával is összekapcsolta őket, akiknek oly nehéz elválni egymástól, szabad folyást enged a további eseményeknek. Az idézett sorokból nagyon természetesen következik, hogy amikor később, az utolsó énekben Toldiné Budán újra találkozik az ő bajnok fiával, így beszél hozzá örömeiben:

„Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom,
Csakhogy szép orcádat még egyszer láthatom;
Be szép vagy! be nagyon illel leventének!
Isten sem teremtett tégedet egyébnek.” (XII. 17.)

A *lélek* szóval alkotott figura etymologicában (*lelkemtől lelkezett*) s az anyai öröm és büszkeség felkiáltó mondataiban itt is megfigyelhető az ismétlésnek az a sajátos nyelvi formája, melynek példáit az előző idézetekben is láttuk. Az ottani *Aldjon meg, áldjon meg!* mondatból hiányzó *Isten* szót is pótolja most a többé már nem fájó anyai szív (*Isten sem teremtett tégedet egyébnek*).

3.

Lajos király azt mondja Toldi Györgynek a nyolcadik énekben, hogy vitesse fel öccsét Budára, s ő kész kegyelmet adni Miklósnak, ha ez legyőzi az erős cseh bajnokot „Duna szigetében”. Az álnok György persze nem örül az ajánlatnak, hanem így sopánkodik:

„Jaj! mérthogy öcsémnek már ez is későn jön:
Elment, bujdosóvá lett az egész földön.

„Hová, havá nem lett? elosont a háztól,
El sem búcsuzott, csak a kapufélfától,
Híre, hamva eltűnt, elveszett az útja;
El-e, hal-e már most? a jó Isten tudja.” (XII. 8—9.)

A fentiekben György hétszeresen bizonygatja, hogy nem teljesítheti a király kérését, ugyanis az öccse 1. *elment*, 2. *bujdosóvá lett az egész földön*, 3. *havá, havá nem lett?* (ezt ő nem tudhatja, csak azt, hogy) 4. *elosont a háztól*, 5. *el sem búcsuzott, csak a kapufélfától*, 6. *híre, hamva eltűnt*, 7. *elveszett az útja*. Miklós eltűnésének ezt a sietve történő hétszeres bejelentését György a következő összefoglaló mondatnál zárja: *El-e, hal-e már most? a jó Isten tudja*.

Az idézett mondatokban a költői halmozás nagyszerű példáját láthatjuk. S milyen változatosan fejezi ki Arany, hogy „a jó szívű bátyának” mennyire nem tetszik a király ajánlata, és mennyire ingerült, hogy a beszélgetés az ő céljai szempontjából nem a legjobb mederbe terelődött! Elszántan bizonygatja, hogy a királynak nem érdemes törődnie Miklóssal. A tartalmi erősítésnek igen hatásos nyelvi eszköze itt a túlzás, mely a jelzővel is nyomósított *föld* szóval jól érzékelteti György vádaskodásának szinte minősíthetetlen voltát (szerinte az öccse *bujdosóvá lett az egész földön*, s így maga bújik el — megtalálhatatlanul — minden jóakaratú segítség elől: maga rohan a vesztébe, maga közösíti ki magát a becsületes emberek sorából. Nem véletlen ebben a szóhalmozásban az élet és a halál végletes képeinek felhasználása sem (*él-e, hal-e már most?*).

Toldi György ügyes beszéddel szeretné megtéveszteni a királyt, és Arany bámulatos művészséggel ábrázolja György mesterkedését, aki igyekszik öccsének „megásni a vermet”. Elevenné teszik ezt a szózáporszerű halmozást a közbevetett nyomósító kérdések (*hová, hová nem lett?; él-e, hal-e már most?*). Miklós mindenáron való befekettítésének és elmarasztalásának nyelvi jelei a sűrűn alkalmazott *el* igekötők (*elment, elosont, el sem búcsuzott, eltűnt, elveszett*). Életszerűvé teszik a vádaskodó szózáport az ellentétek (*hová, hová nem; él-e, hal-e*), a *hová* határozószó és az *-e* kérdőszócska ismétlése, végül pedig az alliterációk is (*híre, hamva; már most*).

— — — — —

Láthatjuk a fenti példákból, miben is áll Arany sokat emlegetett nyelvművészete: meg tudta találni a tartalmi elemeket leghívebben és leghatásosabban kifejező nyelvi formákat. „Nála nyelv és érzés, eszköz és cél, szándék és kifejezés döbbenetesen egy” [4].

Tanárképző főiskolánk nyelvművelő munkájában is sok-sok tanulsággal szolgálhat Arany János műveinek nyelvi tanulmányozása.

J E G Y Z E T E K

- [1]. Vö. a) Pásztor Emil: Arany János „Toldi”-jának nyelvi gazdagsága. (A szereplők megjelölései.) Egyetemi doktori értekezés, 1961. Kézirat. 98 lap.
b) Pásztor Emil: Arany János „Toldi”-jának nyelvi gazdagsága. Magyar Nyelv 1964: 68—80.
- [2]. Az idézeteket a kritikai kiadás (Arany János összes művei. II. kötet. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. Akadémiai Kiadó, 1952.) szövege, illetőleg helyesírása szerint közöljük.
- [3]. A *szívemből* és a *kivánom* szót Arany bizonyára a ritmus kedvéért írta rövid *i*-vel.
- [4]. Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei. II. kötet. Lenni, vagy nem lenni. Nyugat-kiadás, é. n. 159. lap.